

The Impact of Viewing Options of Sale as Endorsed (Imḍā'i) vs. Established (Ta'sīsī) on the Time Period for Exercising the Option, with an Emphasis on Imam Khomeini's Opinions

Saeed Hassani[✉]

1. Assistant Professor, Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
Article type: Research article Article history: Received: April 07, 2025 Received in revised from: May 15, 2025 Accepted: May 20, 2025 Published online: April 20, 2026 Keywords: Imam Khomeini, Customary Permissiveness ('Urfī Tarākhī), Endorsed (Imḍā'i) Options of Sale, Customary Immediacy ('Urfī Fawriyyat).  *Corresponding author: s.hasani@cfu.ac.ir	The question of whether the time for exercising options of sale (khiyārāt) is immediate (fawriyyat) or permissive (tarākhī) has long been a central challenge in Imamiyyah jurisprudence and Iranian contract law. Determining the allowable timeframe for rescinding or affirming a transaction directly affects the security and stability of commercial dealings. Despite the extensive scholarly discourse on options, the influence of the «endorsement» (imḍā'i) paradigm on the interpretation of evidence pertaining to immediacy and permissiveness has not yet been systematically examined. This article, drawing on Imam Khomeini's distinctive theory in Al-Bay', seeks to elucidate how the endorsive approach impacts the legal ruling on the exercise period of an option and to propose a new criterion for distinguishing between immediacy and permissiveness in contractual options. Employing a descriptive-analytical method, the study comparatively analyzes the views of classical jurists—such as Shaykh Anṣārī—against the rational ('aqlā'i) approach advanced by Imam Khomeini and scholars like Ākhūnd Khurāsānī and Nā'inī, relying on primary jurisprudential sources (Al-Makāsib and Al-Bay'). The findings reveal that under the endorsive approach, options rooted in the practice of rational agents (bunā' al-'uqalā'), such as the option for fraud (ghabn), imply—based on the generality of their evidentiary support—a permissive timeframe and are not restricted to immediacy. By contrast, institutionally established (ta'sīsī) options, such as those for animals (ḥayawān), the session (majlis), and sight (ru'yat), remain subject to the ruling of immediacy due to their specific shar'ī nature. This criterion can serve as a basis for revising the provisions concerning the time limits for options (khiyārāt) in the Civil Code and as a doctrinal reference for judicial practice in transactional cases.

Cite this article: Hassani, S. (2026). The Impact of Viewing Options of Sale as Endorsed (Imḍā'i) vs. Established (Ta'sīsī) on the Time Period for Exercising the Option, with an Emphasis on Imam Khomeini's Opinions. *Matin Research Journal*, 28(110), 89-115.
<https://doi.org/10.22034/matin.2025.508032.2347>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**

This is an open-access article distributed under the CC BY ([license http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)).



Introduction and Statement of the Problem

One of the most challenging issues in Imamiyyah jurisprudence and Iranian contract law is the question of "immediacy" (*fawriyyat*) versus "permissiveness" (*tarākhi*) regarding the time period for exercising options of sale (*khiyārāt*). This issue, which determines the permissible timeframe for rescinding or ratifying a transaction, has a direct and undeniable impact on the security of commercial dealings and the fate of contracts. Despite the extensive and sometimes conflicting opinions of jurists in this field, these disagreements largely stem from differences in their methodological approaches to jurisprudential inference. In this context, one of the most significant scholarly developments is the introduction of an approach that considers some options as "endorsed" (*imḍāʾ*) and rooted in the established practice of rational people (*bunā' al-'uqalā'*). This article, relying on Imam Khomeini's distinctive theory in his work *Al-Bay'*, seeks to answer the fundamental question of whether accepting the endorsed or established nature of options affects how legal evidence is interpreted and, consequently, the ruling on the immediacy or permissiveness of the time period for exercising them. The main hypothesis of the research is based on the premise that by adopting the endorsed approach, rational options (such as the option of fraud or *ghabn*) imply, based on the generality of their evidence, a permissive timeframe, while established options (such as the options for animals, the session, and sight) remain subject to the ruling of immediacy.

Background and Theoretical Foundations

Traditional analyses of earlier jurists were primarily based on verbal inference from narrations and the general implications of evidence. Shaykh Anṣārī, in his work *Al-Makāsib*, took an important step toward systematizing this discussion by distinguishing between different types of options, but he still operated within the framework of the established approach for most of them. The turning point in these discussions was the emergence of a view that considers some options as endorsed and based on the practice of rational people. Scholars such as Nāʾīnī and Khūʾī, by proposing this approach and relying on implied conditions and rational presumptions, paved the way for a new interpretation of the legal evidence.

In terms of conceptualization, "option" (*khiyār*) means the right to rescind a contract. "Establishment" (*ta'sīs*) refers to the creation of a ruling by the Lawgiver without any precedent among rational people, such as the options for animals and the session. "Endorsement" (*imḍā'*) means the Lawgiver's approval of existing customs and practices among rational people, such as the options for fraud and defects. Imam Khomeini believed that some options, such as the option of condition, violation of description, defects, and fraud, have long been prevalent in the marketplace of rational people, and the Lawgiver has endorsed them. In his view, the Lawgiver's endorsement does not constitute the creation of authority for custom; rather, it indicates the rational validity of that custom. Furthermore, Imam Khomeini, criticizing the view of Nāʾīnī and Khūʾī who considered rational options to be based on implied conditions, maintained that these options are even without any mental stipulation, expected and practiced by rational people, and this rational presumption is the primary basis for their establishment.

Regarding the practical principle concerning immediacy and permissiveness, both Shaykh Anṣārī and Imam Khomeini held that in cases where the principle of *estishāb* (presumption of continuity) cannot be applied, the default rule is the immediacy of the option. This means that in cases of doubt, one resorts to the principle of the invalidity of rescission or the principle of the ineffectiveness of rescission after the immediate timeframe, leading to the conclusion that one must limit oneself to the certain timeframe of the option and thus consider it immediate in a customary sense; an immediacy that is determined according to the commercial status of the item and the customary perspective.

Findings and Analysis of Perspectives

A comparative review of the jurists' opinions on various options demonstrates that the endorsed approach has a direct impact on the ruling of immediacy and permissiveness:

Regarding the option of defect (*khiyār al-'ayb*), the majority of jurists, including Imam Khomeini,

advocate permissiveness. He believes that the mursalā narration of Jamāl ibn Durrāj is absolute in its implication, and its subject is "the item remaining in its original condition" (baqā' al-mabī' qā'imān bi-'aynihi), with no role for immediacy. Consequently, as long as the goods remain in their original state, the option of defect persists.

Regarding the option of fraud (khiyār al-ghabn), which Imam Khomeini considers to be an endorsed option, he criticizes traditional evidence such as verse 29 of Sūrat al-Nisā' and the ḥadīth of no harm (lā ḍarar). He identifies the strongest basis for this option as the established practice of rational people. On this basis, since the rational criterion for this option is merely "the occurrence of gross fraud" (taḥaqquq al-ghabn al-fāḥish), and this criterion is not eliminated by a delay in exercising the option, the option of fraud implies permissiveness. Imam Khomeini explicitly states that there is no specific time limit for exercising this option, and whenever fraud is proven, the right to rescission is established, unless the delay reaches a point that causes harm to the other party or amounts to negligence without a reasonable excuse.

Regarding the option of deception (khiyār al-tadlīs), although the majority of jurists have ruled in favor of its immediacy, considering that this option is also among the rational and endorsed options, Imam Khomeini argues that if its rational criterion is properly established, one must accept customary permissiveness. However, in cases where there is ambiguity regarding its rational criterion and the jurists concur on its immediacy, the principle of immediacy prevails.

In contrast, established options (khiyārāt al-ta'sīsiyyah), such as the options for animals (ḥayawān), the session (majlis), and sight (ru'yat), due to their specific shar'i nature, remain subject to the ruling of immediacy. These options were instituted by the Lawgiver, and their timing is determined by the verbal indications of their specific evidence; if there is doubt about the scope of their application, the practical principle leads to immediacy. Furthermore, regarding the option of condition (khiyār al-ishtirāt), its timing is subject to the generality or restriction and the customary indication of the parties' statements. If the statement is absolute, the ruling is permissiveness.

Conclusion and Research Contributions

A systematic examination of the jurists' opinions, particularly through the lens of Imam Khomeini's distinguished theory, shows that the extensive disagreements on immediacy and permissiveness mainly arise from two different approaches to the origin and nature of options: the established approach, which is based on the analysis of specific verbal evidence, and the endorsed approach, which views options as arising from the rational practice and conventional presumptions of commercial transactions. From Imam Khomeini's perspective, in endorsed options, the central focus is on identifying the precise subject of the option within the rational presumption. Where the subject of the option is explicitly stated in the legal evidence (such as "the item remaining in its original condition" in the option of defect), its customary indication determines the timing, and if the absoluteness is established, it leads to permissiveness. However, if there is doubt about its absoluteness, the practical principle of immediacy applies. In contrast, for options whose subject is not mentioned in the evidence (such as the option of fraud, where the subject is "the occurrence of gross fraud"), the temporal scope must be determined by clarifying the rational criteria and uncovering the conventional presumptions.

The essential point is that in cases of ambiguity and lack of precise clarification of the option's subject, the rational and practical principle is the customary immediacy of sales options; because the indefinite continuation of the right to rescind is incompatible with the rational practice that avoids confusion and harm to the parties. This endorsed approach, by respecting the practice of rational people as an authentic source of inference while simultaneously applying the principle of immediacy in cases of ambiguity, achieves reasonable results consistent with commercial custom, offering greater comprehensiveness and efficiency in the contemporary legal system.

From a practical standpoint, this research can serve as a basis for revising Article 409 of the Iranian Civil Code and related articles concerning the time period for options. It can also be used as a theoretical foundation for judicial practice and commercial arbitration. Ultimately, this research demonstrates that the endorsed approach can open a new horizon for resolving long-standing disputes

among jurists and legal scholars, providing a clear and principled solution for determining the immediacy or permissiveness of options.

The author declare that the artificial intelligence tool DeepSeek was used solely for language editing and translation of references and the abstract during the preparation of this manuscript. All content generated or refined by this tool has been thoroughly reviewed and verified by the author. The author bear full responsibility for the scientific accuracy, originality, and integrity of the final manuscript. This tool played no role in the generation of ideas, data analysis, or the final conclusions of the study.

تأثیر امضایی یا تأسیسی دانستن خيارات بيع بر مدت زمان خيار با تأکید بر آرای امام خمینی (ره)

سعید حسینی*^۱

۱. استادیار گروه آموزش الهیات. دانشگاه فرهنگیان. تهران. ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
مسئله فوریت یا تراخی زمان اعمال خيارات بيع، از دیرباز یکی از مهم ترین چالش های فقه امامیه و حقوق قراردادهای ایران بوده است؛ زیرا تعیین بازه زمانی مجاز برای فسخ یا امضای معامله، تأثیر مستقیمی بر امنیت معاملات تجاری دارد. با وجود آرای گسترده در زمینه خيارات، تاکنون تأثیر پارادایم «امضایی بودن» بر نحوه استظهار از ادله فوریت و تراخی، به طور نظام مند بررسی نشده است. این مقاله با تکیه بر نظریه ممتاز امام خمینی در کتاب البیع، درصدد تبیین تأثیر رویکرد امضایی بر حکم زمان اعمال خيار و ارائه ضابطه ای نوین برای تشخیص مدت فوریت یا تراخی در خيارات بيع است و با روش توصیفی-تحلیلی به مقایسه تطبیقی آرای فقها پرداخته است. نتایج نشان داد رویکرد امضایی، اقتضا دارد موضوع خيار از جهت تقید به فوریت در نظر عقلا ملاحظه شود و بدون تقید مذکور، تراخی عرفی زمان خيار، البته با تقیید عقلایی به عدم اضرار و اهمال استنباط گردد (خيار عیب و غبن). موضوع خيار امضایی اگر در دلیل لفظی تصریح نشده باشد، بر اساس ملاکات عقلا، تنقیح می شود و به تبع آن فوریت یا تراخی عرفی ثابت می شود و در صورت عدم تنقیح موضوع خيار، اصل بر فوریت عرفی خيارات است. این ضابطه می تواند مبنای بازنگری مواد مربوط به زمان خيارات در قانون مدنی و مستند نظری برای رویه قضایی در پرونده های معاملاتی قرار گیرد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۳۱ کلیدواژه ها: امام خمینی، تراخی عرفی، خيارات امضایی بيع، فوریت عرفی.  * نویسنده مسئول: s.hasani@cfu.ac.ir
استناد: حسینی، سعید. (۱۴۰۵). تأثیر امضایی یا تأسیسی دانستن خيارات بيع بر مدت زمان خيار با تأکید بر آرای امام خمینی (ره). پژوهشنامه متین، ۲۸(۱۱۰)، ۸۹-۱۱۵. https://doi.org/10.22034/matin.2025.508032.2347  © نویسنده. ناشر: پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی. پژوهشنامه متین / سال بیست و هشتم / شماره صد و ده / بهار ۱۴۰۵ / صص ۸۹-۱۱۵	

مقدمه

یکی از مسائل دیرپای فقه امامیه و حقوق قراردادهای ایران، مسئله «فوریت یا تراخی» زمان اعمال خیارات در عقد بیع است. این مسئله نه تنها در مقام نظریه پردازی فقهی، بلکه در رویه قضایی و تنظیم روابط تجاری نیز آثار انکارناپذیری بر جای می گذارد؛ چراکه تعیین بازه زمانی مجاز برای فسخ یا امضای معامله، سرنوشت قرارداد را از حالت تعلیق خارج کرده و امنیت معاملات را تضمین می کند. با وجود این، آرای فقها در این زمینه به دلیل تفاوت در مبانی استنباطی، پراکنده و گاه متعارض است^۱ و این پراکندگی، به ویژه در عصر گسترش معاملات نوین، ضرورت بازنگری در مبانی و ادله را دوچندان ساخته است. تحلیل های سنتی فقهای متقدم، عمدتاً بر پایه استظهار لفظی از روایات و اطلاعات ادله خیارات شکل گرفته است؛ به گونه ای که محور اصلی استدلال ایشان، تفسیر واژگانی و سیاقی نصوص بوده است. در این میان، شیخ انصاری در المکاسب، با تفکیک میان خیارات مختلف،^۲ گام مهمی در جهت نظام مندسازی این بحث برداشته؛ اما همچنان

۱. فور و تراخی خیارات بیع مورد اختلاف میان مراجع تقلید است و در میان مراجع تقلید معاصر، خوبی، تبریزی و زنجان در تمام خیارات قائل به تراخی اند (بنی هاشمی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص. ۲۴۶)؛ و در مواد ۴۱۵، ۴۲۰، ۴۳۵، ۴۴۰ از قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران خیار رؤیت و تخلف وصف، غبن، عیب و تدلیس، به صراحت فوری دانسته شده اند؛ و فوریت مصرحه در قانون را نیز باید مورد بررسی قرار داد که آیا فوریت با دقت عقلی است؛ و یا فوریت عرفی؟ (خدابخشی، ۱۳۹۶، ص. ۴۴۵) برخی حقوق دان ها با استناد به متون فقهی معتقدند: منظور از کلمه فوریت در مواد مذکور، فوریت عرفی است؛ یعنی مدتی که بعد از رؤیت و ثبوت حق خیار، دارنده حق خیار بتواند فسخ را اعلام نماید (طاهری، ۱۴۱۸، ج ۴، صص. ۱۳۸، ۱۴۹)؛ زیرا اگر صاحب خیار بخواهد تا هر زمان که بخواهد اعمال خیار نماید و لو در مدت طولانی، این کار باعث ضرر است و در اثر تعارض ضرر طرفین، هر دو ساقط شده و فوریت خیار ثابت خواهد شد (طاهری، ۱۴۱۸، ج ۴، ص. ۱۴۱). غیر از چهار خیار مورد تصریح در قانون مدنی، قانون نسبت به فوریت سایر خیارات ساکت است؛ و لذا در خیارات مسکوت چند نظریه تفسیری ابراز شده است: ۱. تمام خیارات فوری اند؛ ۲. خیارات مسکوت غیر فوری اند (خدابخشی، ۱۳۹۶، صص. ۴۳۸، ۴۴۶) و به نظر برخی، علت اینکه قانون مدنی نسبت به فوریت برخی خیارات تصریح کرده؛ این است که اهم خیارات را به تبعیت از متون فقهی مورد تصریح قرار داده و نظر اقوا یعنی فوریت را ذکر کرده و لذا از سکوت قانون نمی توان مفهومی برداشت کرد و بلکه با توجه به اتحاد خیارات، باید در تمام آن ها فوریت عرفی را پذیرفت (خدابخشی، ۱۳۹۶، ص. ۴۴۶).

۲. برخی فقها تعداد خیارات بیع را ۵ و برخی تا ۱۴ خیار ذکر کرده اند که البته بیشتر به نحوه دسته بندی خیارات ارتباط دارد و بررسی های فقهی مفصل و میسوط، تنها در برخی خیارات انجام شده است که همین نکته بررسی های تحقیق حاضر را با دشواری همراه نمود (نجفی، ۱۴۲۱، ج ۲۳، ص. ۳؛ نجفی آل کاشف الغطاء،

در چهارچوب رویکرد تأسیسی اغلب خيارات حرکت کرده است (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۴، ص ۱۹۳، ج ۵، ص. ۲۳۷). نقطه عطف این مباحث، ظهور دیدگاهی است که برخی خيارات را امضایی و مبتنی بر بنای عقلا می‌داند. اندیشمندانی همچون نائینی (۱۳۷۳، ج ۲، صص. ۵۹-۵۷) و خویی (توحیدی، بی تا، ج ۷، ص. ۳۳۷) با طرح این رویکرد، راه را برای تفسیر عقلایی از ادله گشودند؛ اما پرسش اساسی آن است که این تغییر رویکرد، چه تأثیری بر حکم فوریت یا تراخی مدت زمان اعمال خيار خواهد داشت؟ بررسی متون موجود نشان می‌دهد که با وجود پژوهش‌های متعدد در زمینه کلیات خيارات، هیچ تحقیق مستقلی به تأثیرپذیری نتیجه فقهی مدت زمان خيار از تفکیک تأسیسی و امضایی بودن آن‌ها نپرداخته است و این خلأ پژوهشی، انگیزه اصلی انجام تحقیق حاضر است.

۱۴۲۲، ج ۱، صص. ۱۱۱-۱۰۹؛ مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۳، ص. ۲۳۰). امام خمینی به جز خيار مجلس، حیوان، رؤیت و تأخیر که آن‌ها را خيار شرعی (تأسیسی) می‌نامد، سایر خيارات بيع را مستند به بنای عقلا دانسته و آن‌ها را خيارات عقلایی (امضایی) می‌نامد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۱۹۳، ۶۱۳). برخی فقها خيار رؤیت و خيار تخلف وصف یا شرط را ذیل یک عنوان مورد بحث قرار داده‌اند؛ اما امام خمینی خيار رؤیت را خيار مستقل و متمایز از خيار تخلف شرط و تخلف وصف می‌داند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۶۳۱، ۶۳۸). این نکته بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا اگر خيار رؤیت همان خيار تخلف وصف یا شرط باشد، خيار امضایی محسوب می‌شود و در صورتی که یک خيار مستقل باشد، می‌بایست مستند آن مورد بررسی قرار گیرد. به طور مثال، برخی مانند صاحب جواهر به اطلاق مستند روایی آن؛ یعنی صحیحه جمیل بن دزاج، تمسک کرده و آن را دارای تراخی دانسته است (نجفی، ۱۴۲۱، ج ۲۳، ص. ۹۵). جمیل بن دزاج گوید: «از امام صادق^(ع) پرسیدم شخصی زمین زراعی را خریده و خودش به آنجا رفته و آن را دیده است؛ اما هنگامی که بهای آن را پرداخته و به سراغ زمین رفته و آن را بررسی کرده، نپسندیده و تقاضای فسخ از فروشنده را کرده است؛ در حالی که فروشنده حاضر نیست بيع را فسخ کند. امام^(ع) فرمود: اگر همه آن زمین را زیرورو کرده و نودونه درصد آن را دیده و یک درصد باقیمانده که ندیده است خيار رؤیت دارد؛ یعنی می‌تواند آن را باز پس دهد» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱۷، ص. ۵۱۹). برخی دیگر مانند شیخ انصاری و امام خمینی به اطلاق صحیحه جمیل از جهت در مقام بیان بودن در ناحیه فوریت یا تراخی اشکال کرده و با توجه به منصوص بودن موضوع استصحاب و امکان احراز ارکان استصحاب؛ استصحاب خيار را محتمل دانسته‌اند. اگر استصحاب جاری نشود می‌بایست قائل به فوریت شد که نظر اکثر فقها نیز است (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۲۱۰، ۲۵۷؛ امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۵۵۷-۵۵۳). در هر صورت تمام استدلال‌های فقها بر اساس تأسیسی دانستن این خيار شکل گرفته و کسی به بنائات عقلایی استناد نکرده است. امام خمینی اطلاق داشتن صحیحه جمیل بن دزاج را محرز نمی‌داند و بر اساس تسالم فقهای فریقین بر فوریت، فوریت را ترجیح می‌دهد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۶۴۷). لازم به ذکر است قانون مدنی ج. ۱، ا. در ماده ۴۱۵، خيار تخلف وصف و رؤیت را متحد فرض کرده است که به نظر می‌رسد به تبعیت از کلمات فقها صورت گرفته است.

نوآوری مقاله حاضر در آن است که با تکیه بر نظریه متمایز امام خمینی در کتاب البیع (۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۱۹۳) که رویکرد امضایی را به صورتی نظام مند و همراه با مبانی خاص خود ارائه داده، به تبیین رابطه میان ماهیت عقلایی خیار و حکم فقهی فرصت زمانی فسخ می پردازد. بدین ترتیب، سؤال اصلی تحقیق چنین صورت بندی می شود: «امضایی دانستن برخی خيارات بیع، چگونه بر نحوه مواجهه با ادله و در نتیجه بر حکم فوریت یا تراخی آنها اثر می گذارد و امام خمینی به طور خاص چه استدلالی در این زمینه دارد؟» در مقابل، فرضیه پژوهشی مبتنی بر این حدس است که با پذیرش رویکرد امضایی، خيارات عقلایی (همچون خیار غبن) از اطلاق ادله، اقتضای تراخی زمان دارند، در حالی که خيارات تأسیسی (مانند خیار حیوان و مجلس) تابع ضوابط محدودتر و فوری هستند؛ هر چند اثبات این فرضیه، نیازمند مقایسه تطبیقی روش استنباط امام خمینی با رویکرد فقهای پیشین است.

هدف اصلی این تحقیق، تبیین نقش پارادایم امضایی خيارات در شکل گیری حکم فوریت یا تراخی است تا از این رهگذر، ضابطه ای روشن برای تشخیص مدت زمان خیار در معاملات تجاری ارائه شود. افزون بر این، هدف فرعی آن، بازخوانی انتقادی ادله فوریت با تکیه بر ملاکات عقلایی است که می تواند به غنای ادبیات فقهی-حقوقی در زمینه عقود بازاری پسند کمک کند. از منظر کاربردی، نتایج این پژوهش می تواند مبنای اصلاح مواد مرتبط با زمان خیار در قانون مدنی ایران قرار گرفته و به عنوان مستند نظری برای رویه قضایی و داوری های تجاری به کار آید.

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از منابع مکتوب فقهی-اصولی انجام شده است. جامعه منابع، شامل کتب معتبر فقهای متأخر و معاصر، به ویژه المکاسب شیخ انصاری، تقریرات نائینی و خویی و کتاب البیع امام خمینی است. داده ها از طریق مطالعه دقیق متون و استخراج مبانی استنباطی هر یک از فقها گردآوری شده است. شیوه تحلیل داده ها نیز مبتنی بر مقایسه نظام مند میان روش استدلال فقهای سنتی (با محوریت شیخ انصاری) و روش مبتنی بر رویکرد امضایی امام خمینی و معدود فقیهان همسو با ایشان است. در این راستا، خیار مجلس، حیوان، رؤیت و تأخیر، بر اساس تصریحات موجود، تأسیسی فرض شده (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۴، ص. ۱۹۳، ج ۵، ص. ۲۳۷؛ امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۶۱۳) و ماهیت سایر خيارات (مانند غبن، عیب و تدلیس) با توجه به ادله اثباتی هر یک،

بررسی شده است.^۱ نهایتاً اثر فقهی این دسته‌بندی، بر حکم فوریت یا تراخی مدت زمان اعمال خيار، با استناد به ملاک‌های عقلایی و اطلاعات لفظی، مورد مذاقه قرار گرفته است.

۱. پیشینه تحقیق

تمایز گذاشتن میان خيارات عقلایی امضایی و خيارات شرعی تأسیسی، به صورت یک رویکرد ممتاز، در آرای امام خمینی برجستگی دارد؛ اما در میان منابع فقهی متقدمین، ریشه‌های این رویکرد دیده می‌شود. به طور مثال ابن فهد حلی و محقق کرکی در بیان ماهیت خيار غبن و جریان یا عدم جریان خيارات در معاوضات غیر بيع مانند صلح و اجاره، به مقاصد عرفی و عقلایی شریعت تمسک کرده‌اند (ابن فهد، ۱۴۰۷، ج ۲، صص. ۵۳۸-۵۳۵؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۸۶)؛ شیخ انصاری موضوع خيار عیب را عرفی و عقلایی می‌داند و در استظهار از ادله لفظی معرف ماهیت عیب و ارش، ملاک محکم و مرجع را عرف عقلا قرار می‌دهد (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۳۶۲، ۳۹۵). این شواهد نشان می‌دهد که توجه به ملاکات عقلایی، هرچند بدون صراحت اصطلاحی امروزی، در کلام فقهای بزرگ سابقه داشته است.

با این حال، بررسی پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که بیشتر تحقیقات انجام‌شده، یا به تفکیک ماهوی خيارات به تأسیسی و امضایی نپرداخته‌اند، یا در صورت اشاره، این تمایز را به عنوان محور اصلی تحلیل خود قرار نداده‌اند. عبدالله خدابخشی (۱۳۹۶) در مقاله «فوریت یا تراخی در اعمال خيار»، اختلافات بسیار ناهمگون فقها و حقوقدان‌ها را توصیف نموده؛ اما به دلیل نپرداختن به نظریه امضایی دانستن خيارات، دچار تردید شده و در پایان نتیجه می‌گیرد: نمی‌توان هیچ کدام از ادله فقها را قاطعانه مردود دانست یا قبول کرد و باید بر اساس آثار اجتماعی و اقتصادی و وحدت رویه قضایی که بر فوریت عرفی تأکید دارد، قائل به نظریه فوریت عرفی شد.

۱. در مورد خيار شرط باید گفت هرچند در مورد آن روایاتی واصل شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۷۲)؛ اما امام خمینی خيار شرط را امضایی می‌داند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۱۹۳، ۳۰۳) و با توجه به لزوم تعیین دقیق مدت زمان خيار و دفع غرر (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۳۳۳، ۳۷۰)، به محض اتمام این زمان، خيار منقضي می‌شود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۳۵۱).

محمدجواد حیدریان و رسول مظاهری (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیل منشأ خیار عیب با رویکرد تطبیقی در فقه و حقوق موضوعه» در صدد بازخوانی مستند خیار عیب برآمده‌اند، اما تنها به نظریه شرط ضمنی عرفی پرداخته و سایر خيارات را نیز مورد بررسی قرار نداده‌اند. محسن اسماعیلی و سمیه مولوی (۱۳۹۶) در مقاله: «بررسی خیار غبن و رابطه آن با قاعده لاضرر با رویکردی بر اندیشه امام خمینی»، اشاره‌ای گذرا به مستند عقلایی و ماهیت امضایی این خیار داشته‌اند و در این تحقیق، سابقه بررسی فقهی مستندات خيارات با تمایز قائل شدن میان تأسیسی یا امضایی بودن، به برخی از فقه‌های متأخر همچون صاحب جواهر رسانده شده و نظریه «شرط ضمنی» به او نسبت داده شده است؛ اما با بررسی کلام صاحب جواهر، در یکی از عقلایی‌ترین خيارات امضایی یعنی خیار غبن، چنین ادعایی ثابت نشد و اساساً استدلال به بنای عقلاً با تحلیل «شرط ضمنی» در کلام ایشان یافت نشد (نجفی، ۱۴۲۱، ج ۲۳، ص ۴۳). تا جایی که این پژوهش جستجو نموده، برخی از فقه‌های معاصر همچون نائینی، اصفهانی، خویی و امام خمینی به تمایز این دودسته خیار، تحلیل این تمایز و آثار آن، برخی اجمالاً و برخی تفصیلاً، توجه نموده‌اند (نائینی، ۱۳۷۳، ج ۲، صص ۵۷-۵۹؛ اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۴، صص ۱۲۲، ۱۲۹، ۲۳۷، ۲۴۲، ۲۴۹؛ توحیدی، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۳۷؛ امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۱۹۳)؛ اما تاکنون پژوهشی مستقل و نظام‌مند که بر اساس همین تفکیک، نحوه تأثیر آن بر احکام فقهی خيارات (به‌ویژه مسئله فوریت و تراخی) را به صورت تطبیقی و با محوریت آرای امام خمینی تبیین کند، ارائه نشده است. تحقیقات پیشین یا جزئی و محدود به یک خیار بوده‌اند و یا به‌رغم اشاره به امضایی بودن، از بسط آثار فقهی این نگاه بازمانده‌اند. بدین ترتیب، مقاله حاضر در صدد است تا با تمرکز بر نظریه ممتاز امام خمینی و مقایسه آن با رویکرد فقه‌های پیشین، این خلأ را پر نماید.

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. مفهوم‌شناسی خيارات امضایی و تأسیسی

«خیار» در لغت به معنی برگزیدن است که در قالب مصدر و به معنی خواستن بهتر از دو چیز در نظر انتخاب‌کننده است که کاربرد اسم مصدری هم دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۲۷، ص ۳۰۱؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۳، صص ۱۷۶-۱۷۴) در اصطلاح، خیار، حق انتخاب فسخ عقد

است نه ملک فسخ و نه حق فسخ (مشکینی، بی تا، ص. ۲۳۴؛ امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۱۲). «تأسیس» به معنی پی ریزی کردن به کار می رود (ابن فارس، ۱۴۲۹، ص. ۲۸)، معنای اصطلاحی «تأسیسی» در فقه در مورد احکام تأسیسی به کار می رود و عبارت است از: حکمی که شارع آن را برای نخستین بار، بدون پیشینه ای نزد عقلا اختراع و تشریع کرده است (هاشمی شاهرودی و گروهی از محققان، ۱۴۲۶، ج ۳، صص. ۳۵۵-۳۵۲). «امضا» به معنی تأیید کردن امری به کار می رود (ابن فارس، ۱۴۲۹، ص. ۹۵۱). به نظر برخی اصولیون زمانی که عقلا قانونی را اعتبار کنند و شارع بدون تغییر یا با اضافه کردن و یا کاستن برخی قیودش آن را تأیید و حکمی مماثل یا مناسب با رویه قانونی عقلا، جعل و تشریع کند، «امضا» خوانده می شود (لجنة الفقه المعاصر، ۱۴۴۲، ص. ۱۱)؛ مثلاً شارع خيار حيوان را به صورت تأسیسی جعل نموده، در حالی که حکمت آن کشف عیوب باطنی حیوانات است (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص. ۹۷)، اما عقلا بر خيار حيوان در مدت سه روز توافق ندارند. همچنین شارع خيار غبن را که مبتنی بر تقبیح عقلایی گران فروشی است به صورت امضایی جعل نموده است. امام خمینی به جهت کارآمدی و حجیت عرف، به لزوم امضا و یا عدم ردع شارع معتقد است، اما معتقد نیست که شارع با امضای خود جعل حجیت می کند. امام خمینی بر این باور است که امضا یا عدم ردع شارع، بیانگر عقلایی بودن عرف مورد نظر است و شارع از آنجا که یکی از عقلاست بر عرف عقلا صحه می گذارد و برای عرف، حجیت جعل نمی کند (موسوی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۶).

۲-۲. مقایسه دیدگاه امام خمینی با برخی آرای فقهای معاصر در مورد خيارات امضایی

امام خمینی داشتن حق فسخ کردن عقد را امری شناخته شده نزد عقلا می داند و معتقد است: برخی خيارات در طول تاریخ در بازار عقلا رایج بوده و در طول شبانه روز به طور مستمر مورد استفاده و ابتلای ایشان قرار داشته اند، مانند خيار شرط، اشتراط (تخلف شرط)، تخلف وصف، عیب و غبن که از جمله خيارات عقلایی هستند؛ برخلاف خيار مجلس و حيوان که از اختراعات شرع هستند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۱۹۳). امام خمینی وجود حق انتخاب میان اعمال خيار و اخذ ارش در خيار عیب را از تأسیسات اسلام دانسته است؛ زیرا عقلا خيار را بر ارش مقدم می کنند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۱۹۷).

اصفهان‌ی در مورد خیار مجلس نیز احتمال امضایی بودن را مطرح کرده است (اصفهان‌ی، ۱۴۱۸، ج ۴، صص. ۱۲۲، ۱۲۹). خویی نیز به تبع نائینی (نائینی، ۱۳۷۳، ج ۲، صص. ۵۹-۵۷)، دلیل اصلی خیاراتی مانند غبن و عیب را شرط ضمنی متعاقدين می‌داند. وی در این زمینه می‌گوید: همانا شروط در عقدها به دو صورت هستند؛ زیرا شروط گاهی به حسب ارتکاز و بنای عقلا مورد اعتبارند که شروط ضمن عقد نام دارند، به طوری که بی نیاز از ذکر شدن هستند؛ و گاهی شروط تنها با اشتراط نزد متعاقدين معتبر می‌شوند و عقد نسبت به آن شروط آزاد و مطلق است؛ اما قسم اول یعنی شروطی که در ضمن عقد معتبر هستند، بسیار زیادند. برخی از آنها عبارتند از اینکه ثمن معامله مساوی قیمت بازاری باشد و الا بایع یا مشتری مغبون، خیار غبن دارد هر چند به صراحت چنین شرطی نکرده باشند؛ زیرا بنای عقلا به حسب ارتکازشان بر ثبوت این حق خیار است. همچنین شرط ضمنی و ارتکاز عقلایی بر سلامت ثمن و مثنی از عیب است؛ بنابراین فردی که کالای معیوب را به او داده‌اند، خیار دارد، خیار عیب مطابق با قاعده است و اثبات آن نیازمند روایات هم نیست. البته ثبوت ارش خلاف قاعده و نیازمند اثبات است. همچنین اینکه ثمن معامله همان پول رایج مکان معامله باشد و یا انصراف تسلیم مبیع به شهر بیع از جمله این شروط نانوشته اما ارتکازی هستند (توحیدی، بی تا، ج ۷، صص. ۳۳۷، ۴۰۱). شاید مراد از «الترام معاملی» در کلام سید یزدی و بجنوردی (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص. ۱۲۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۴۳۰، ج ۳، صص. ۳۰۶-۳۰۳) نیز همین اشتراط ضمنی و نانوشته باشد. امام خمینی معتقد است گاهی عقلا اشتراط نانوشته را هم لحاظ نمی‌کنند، اما بنای عملی عقلا بر ثبوت خیار غبن و عیب استوار شده و مختص به محیط شرع و مسلمانان نیست (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۱۷).

به نظر می‌رسد توجه فقهای معاصر به امضایی بودن خیارات عقلایی و عنصر ارتکاز عقلایی، یک تحول علمی محسوب می‌شود. البته تعبیر فقهای یادشده تفاوت‌هایی دارد و باید بررسی شود که صرفاً افتراق در تعبیر است یا نظرات متفاوتند. از کلام امام خمینی این‌طور فهمیده می‌شود که ایشان شرط ضمنی ذکر شده در بیان نائینی را نوعی اشتراط ذهنی و اختطاری اما نانوشته از سوی متعاقدين می‌داند که در واقع یک قرینه حالیه نسبت به عقد نیز محسوب می‌شود و پیامد چنین تفسیری از خیارات عقلایی، ثبوت خیار اشتراط در تمام خیارات است! (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۴۰۹-۴۰۲، ج ۵، ص. ۱۷).

ایشان با فرض غفلت متعاملین از چنین ذهنیت و ارتکاز عقلایی [که در بیان نائینی و خویی مطرح شد] توقع و ترقب ثبوت خیاری را مورد توافق عقلای می‌داند و این نکته می‌تواند در نحوه بازخوانی روایات اختیارات امضایی تأثیرگذار باشد. مثال‌های ذکر شده در انتهای کلام خویی در مورد پول رایج و مکان تسلیم مبیع که اشتراط ارتکازی و خطاری و شخصی هستند، برداشت امام خمینی را تأیید می‌کنند؛ زیرا در این دو مثال در واقع قرائن حالیه، مفسر کلام متعاقدين هستند که تنها با اشتراط فعلی و شخصی سازگارند. وانگهی بدیهی است که اگر اشتراط شخصی مراد باشد، تمام اختیارات امضایی را باید ذیل خیاری اشتراط تعریف و تبیین کنند، در حالی که به صورت در عرض یکدیگر بحث کرده‌اند.

برخی دیگر از معاصرین با فرض اشتراط ارتکازی نوعی، معتقدند: تخلف داعی متعاقدين سبب ثبوت خیاری نیست مگر در دو مورد: اول در جایی که عادتاً یک هدف و غرض عمومی برای عقلای در معاملاتشان ثابت باشد و تخلف کند مثل انجام معامله با وجود وصف صحت کالای دریافتی [که موجب خیاری عیب است] و تطابق تقریبی ثمن مسمی با قیمت بازاری [که موجب خیاری غبن است]؛ و دوم در جایی که گیرنده کالا اوصاف کالا را دقیقاً نشناسد که بر اساس نصوص شرعی خیاری رؤیت و یا تخلف وصف، ثابت می‌شود. در مورد اول گاهی بدون وجود شرط ضمنی عام، ارتکاز عقلایی وجود دارد و خیاری عقلایی ثابت است مگر ظاهر حال قرینه بر نبود چنین هدفی محسوب شود و خیاری او را ساقط کرده و یا براءت از عیوب و غبن را نشان دهد (حسینی حائری، ۱۴۳۸، ج ۱، صص. ۵۱۵-۵۱۱).

به نظر می‌رسد وجه مشترک اختیارات عقلایی، شرط نوشته شده و نانوشته، اما مورد پذیرش نوع عقلای در ضمن معامله است؛ یعنی همان انتظاری که نوعاً متعاملین از معامله توقع دارند، ملاک جعل خیاری به وسیله عقلاست و عقلای اگر به اغراض اصلی خود در ضمن معامله دست پیدا نکنند به آن معامله ملتزم نمی‌شوند که این استظهار، از تعابیر امام خمینی نیز برداشت می‌شود (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، صص. ۱۷-۱۸، ۲۸).

۳-۲. اصل عملی در فوریت و تراخی زمان خیاری

شیخ انصاری معتقد است در صورتی که استصحاب خیاری جاری نشود، اصل بر فوریت خیاری است (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۲۰۶) و امام خمینی نیز چنین نظری دارد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج

۵، صص. ۱۳۳-۱۳۴). عدم جریان استصحاب به دلایل متعددی ممکن است رخ دهد. به طور مثال اگر بنا بر نظریه اصولی شیخ انصاری مبنی بر عدم جریان استصحاب در موارد شک در مقتضی (انصاری، ۱۴۲۸، ج ۳، ص. ۱۶۰) عمل شود؛ یا بقای موضوع استصحاب خیار محرز نشود، اصل در مسئله، فساد فسخ کردن ذوالخیار است که نتیجه آن بقا و لزوم معامله و اکتفا به زمان متیقن از خیار است که معنای آن فوریت خیار است (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۲۱۲-۲۰۶؛ ر. ک. به: امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۱۳۳). همچنین اگر نظریه اصولی خویی مبنی بر عدم جریان استصحاب حکمی کلی (خویی، ۱۴۱۷، ج ۲، صص. ۳۸-۳۶) پذیرفته شود، استصحاب حکم کلی خیار ممکن نیست. شیخ انصاری معتقد است اگر استصحاب جاری نشود؛ به اصاله الفساد در فسخ یا اصل عدم تأثیر فسخ پس از زمان فوریت تمسک می شود و نتیجه آن اکتفا به زمان متیقن از خیار و قائل شدن به فوریت خیار است. البته فوریت خیار را فوریت عرفی معنا می کند؛ زیرا فوریت حقیقی موجب حرج است و سزاوار نیست ضرر لزوم معامله بر ذوالخیار، با حرج تدارک شود (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۲۱۳). به نظر می رسد بسته به جایگاه تجاری مبیع و نظر عرف، مدت زمان فوریت عرفی، گاهی از فوریت دقیق عقلی، وسعت زمانی بیشتری دارد.

۳. مدت زمان خیارات امضایی از نظر فور و تراخی

۳-۱. زمان خیار اشتراط (تخلف شرط)

شهید اول دهمین خیار از خیارات کتاب المتاجر را «خیار اشتراط» ذکر می کند (ترجینی عاملی، ۱۴۳۰، ج ۴، ص. ۶۲۷). شیخ انصاری از این خیار با عبارت «خیار تخلف الشرط» یاد کرده و عمده و مستند اصلی این خیار را اجماع فقها و ادله قاعده فقهی نفی ضرر ذکر می کند (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۶، ص. ۱۰۱). یزدی و بجنوردی مستند عقلایی این خیار را «مقید شدن التزام معاملی و وجوب وفای به عقد، به ادای شرط» ذکر می کند (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص. ۱۲۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۴۳۰، ج ۳، صص. ۳۰۶-۳۰۳). خویی معتقد است: دلیل قاعده نفی ضرر به طور کلی هیچ خیاری را ثابت نمی کند و تنها شأن آن، نفی حکم شرعی ضرری است (توحیدی، بی تا، ج ۷، ص. ۴۰۱) و دلیل این خیار نه اجماع است و نه قاعده نفی ضرر و نه هیچ دلیل دیگری، بلکه تنها دلیلی آن همان شرط صریح یا ضمنی شرط گذار

است که معنای آن در واقع جعل خیابار در صورت تخلف شرط پذیر از تعهدات خود است (توحیدی، بی تا، ج ۷، صص. ۴۰۳، ۳۷۴). اراکی معتقد است: برخی دلیل خیابار تخلف شرط را اجماع یا دلیل نفی ضرر ذکر کرده اند؛ اما استوارترین دلیل، عرف عقلاست که در صورت امکان اجبار کردن حاکم، عرف، حق خیابار را ثابت نمی داند (اراک، ۱۴۱۴، صص. ۵۰۳، ۵۲۰). امام خمینی معتقد است: خیابار تخلف شرط و وصف، عقلایی بوده و به دلیل لفظی نیاز ندارد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۶۳۷) و منوط است به تخلف از آنچه در ارزش گذاری اقتصادی و اغراض متعاقدين دخالت دارد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۳۰۹). امام خمینی معتقد است: عقلاً به مجرد تخلف از قرار و شرط، خیابار را ثابت می دانند، هر چند امکان اجبار کردن و ملزم کردن شرط پذیر وجود داشته باشد؛ هر چند ایشان حق اجبار کردن را برای شرط گذار ثابت و محفوظ می داند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۳۲۸). ایشان در پاسخ به اشکال برخی فقها مبنی بر عدم امکان جمع کردن میان حق اجبار و حق فسخ، می گوید: این اشکال ناشی از مبنای غلطی است که خیابار اشتراط را مترتب بر تعدد شرط می داند، فساد این مبنا از مراجعه به بنای عقلا آشکار می شود و دلیل مورد اعتنایی غیر از همین بنای عقلا برای این خیابار وجود ندارد؛ زیرا ادله قاعده نفی ضرر، خیابار به معنای مصطلح را ثابت نمی کند و اجماع تعبدی نیز ثابت نشده است، بلکه مستند اصلی فقها نیز همین بنای عقلاست (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، صص. ۳۲۹، ۳۷۰).

نظر امام خمینی در مورد فوریت یا تراخی خیابار اشتراط یافت نشد؛ اما در استفتائات ایشان، از دو استفتا، قول به تراخی برداشت می شود: «استفتا: شخصی زمین خود را به فرد دیگری فروخته، مقداری از ثمن را هم گرفته و قرار گذاشته بقیه ثمن را در موعد سه ماه بگیرد ولی بعد از سه ماه به واسطه اختلاف در جنس و نقد بودن آن دادن ثمن به تأخیر می افتد بعد فروشنده پشیمان می گردد آیا این بیع صحیح است؟» امام خمینی بدون اشاره به فوریت زمان اعمال خیابار می گوید: «اگر شرط شده که بقیه ثمن در موعد مرقوم پرداخت شود در صورت تخلف، فروشنده حق فسخ پیدا می کند و تا فسخ نکرده بیع به حال خود باقی است». در ادامه این استفتا بیان شده: «شخص مذکور بعداً زمین خود را وقف می کند و مشتری مذکور در مجلس وقف می گوید از معامله بالا صرف نظر کردم به شرطی که این وقف صحیح باشد آیا معامله بالا فسخ شده و وقف صحیح است؟» که قید «بعداً» بدون حد بیان شده است؛

اما امام خمینی می گوید: «اگر بعد از سه ماه با تخلف شرط فروشنده این کار را انجام داده فسخ محقق شده، ولی صحت وقف محل اشکال است مگر اینکه اول فسخ کند و بعد وقف نماید» (امام خمینی، ۱۳۷۲، ج ۲، صص. ۹۱-۹۲).

به نظر می رسد با توجه به اینکه امام خمینی در چند استفتاء مدت زمان خیار در خیار اشتراط را به دلالت عرفی کلام متعاقدين ارجاع داده است (امام خمینی، ۱۳۷۲، ج ۲، صص. ۱۱۴-۱۱۵). اطلاق کلام عقلا در حین اشتراط، نسبت به مدت زمان خیار، مستند فتوا به تراخی شده است و زمان خیار اشتراط، تابع اطلاق و تقیید و دلالت عرفی کلام متعاقدين است؛ لذا اگر به هر دلیلی اطلاق زمانی کلام متعاقدين ثابت نشود، در موارد شک در بقای حق خیار، اصالة الفساد در فسخ، زمان نزدیک تر یعنی فوریت عرفی را نتیجه می دهد.

۲-۳. زمان خیار عیب

محقق حلی در شرایع الاسلام و علامه حلی در قواعد الاحکام، خیار عیب را فوری نمی دانند، هر چند پس از علم به عیب، زمان سکوت طولانی شود. همچنین علامه حلی در تذکرة الفقهاء می گوید: خیار عیب فوری نیست؛ برخلاف شافعی که خیار عیب را فوری می داند (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۳۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص. ۷۸؛ ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص. ۱۲۱). فخرالمحققین و محقق کرکی در شرح کلام علامه حلی، مستند قول به تراخی را بیان نکرده اند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۴۹۷؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص. ۳۵۶). شهید ثانی قول به تراخی را نظر معروف در میان علمای شیعه می داند و می گوید: نظر مخالف را یافت نکرده است. وی معتقد است اگر اجماع بر تراخی ثابت نشود، احتمال فوریت خیار عیب نیز وجود دارد (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص. ۳۰۳). سید جواد عاملی در شرح کلام علامه حلی، نظر تعداد بسیار زیادی از قداما و متأخرین را مبنی بر تراخی خیار عیب و ادعای اجماع و یا عدم خلاف بر تراخی ذکر کرده و صاحب غنیة النزوع را تنها قائل فوریت خیار عیب می داند که بر فوریت خیار ادعای اجماع نموده است (ابن زهره، ۱۴۱۷، ص. ۲۲۲؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸، ص. ۲۵۶). همچنین مستند قول به تراخی را، اطلاق دلایل لفظی خیار عیب و روایت نبوی می داند با این مضمون که فردی در زمان پیامبر^(ص) غلامی را خرید و پس از علم به عیب آن، مدتی

غلام نزد او بود و سپس معامله را فسخ کرد (حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، صص. ۵۰۹-۵۰۷).

صاحب جواهر نظر ابن حمزه و ابن زهره را مبنی بر اجماعی بودن فوریت خيار عیب، برخلاف مشهور دانسته و اجماع منقول، اطلاق روایات، ظهور برخی روایات و نص برخی دیگر و همچنین استصحاب را، دلایل قول به تراخی می‌داند و معتقد است: بدون شک خيار عیب فوری نیست (نجفی، ۱۴۲۱، ج ۲۳، ص. ۲۹۵).

از میان معاصرین، خویی قائل به تراخی است و شارح کلام وی یعنی سید تقی طباطبایی معتقد است: مستند این خيار اگر روایات باشد، مقتضای اطلاق آن‌ها تراخی است و اگر اشتراط ارتکازی یا قاعده لا ضرر باشد، به همین صورت مقتضی تقیید خيار به زمان فوری وجود ندارد و اگر مدرک این خيار اجماع باشد، قدر متیقن، زمان فوری است (طباطبایی قمی، ۱۴۲۶، ج ۸، ص. ۱۰۸).

بهجت نظر اظهر را تراخی خيار عیب می‌داند و مستند آن را اطلاق مرسله جمیل بن درّاج و شهرت فتوایی می‌داند که اطلاق آن بر روش عرفی حمل می‌شود و در روش عرف، امکان تراخی تا جایی است که عذر در تأخیر وجود داشته باشد (بهجت فومنی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص. ۵۶۷).

شیخ انصاری در بحث مسقطات خيار عیب و ارش، مسقط ششم را «تأخیر الأخذ بمقتضی الخيار» عنوان می‌کند. شهرت فتوایی متأخرین و اجماع منقول را به سبب فتوای صریح سید بن زهره و ابن حمزه مورد اشکال واقع کرده، اطلاق روایات را قبول نمی‌کند و معتقد است: روایات در مقام بیان اصل خيار عیب هستند و لذا در مورد فور و تراخی، مقدمات حکمت تمام نیست. اگر ارکان استصحاب خيار، به جهت اثبات تراخی تمام نباشند، در خروج از اصالة اللزوم بر زمان قدر متیقن که همان زمان فور است اکتفا می‌شود (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۳۳۳-۳۳۴).

امام خمینی هرچند ثبوت خيار عیب را مورد توقع عقلا می‌داند، اما تابع تحدید شارع است و در کتاب البیع می‌گوید: نظر قوی‌تر تراخی در خيار عیب و گرفتن ارش است؛ زیرا مرسله جمیل بن درّاج، اطلاق دارد و در مقام بیان حالات عارضی است؛ بلکه تمام الموضوع، «قائماً بعینه» است (بودن شیء همان‌طور که بوده) و امر دیگری مانند فوریت

در موضوع خیار دخالت ندارد؛ و اگر چنانچه اطلاق را نپذیریم، باید قائل به تفصیل شد به این صورت که: خیار عیب دارای فوریت و ارش دارای تراخی باشد؛ زیرا به اطلاق دلیل لزوم عقد در بیشتر از زمان قدر متیقن (زمان فور) تمسک می‌شود و لذا خیار عیب فوری می‌گردد، در حالی که بقای حق ارش استصحاب می‌شود و تداوم می‌یابد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، صص. ۱۳۴-۱۳۳). ایشان در رساله توضیح المسائل، خیار عیب را فوری می‌داند (بنی‌هاشمی خمینی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص. ۲۴۵).

۳-۳. زمان خیار غبن

خیار غبن در آرای امام خمینی خیار امضایی است. ثبوت این خیار در تذکرة الفقهاء به علمای شیعه نسبت داده شده و سید بن زهره بر آن ادعای اجماع نموده است (ابن زهره، ۱۴۱۷، ص. ۲۲۴؛ ابن فهد، ۱۴۰۷، ج ۲، ص. ۳۷۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص. ۶۹). امام خمینی معتقد است: فتوا به خیار غبن از قدمای علمای شیعه ثابت نشده و تنها از زمان شیخ طوسی به بعد، فتوای به این خیار مشهور شده است (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۴۱۴). شیخ انصاری استدلال علامه حلی به آیات ۲۹ سوره نساء و عبارت «تجارة عن تراض» برای اثبات این خیار را مورد تحلیل و نقد قرار داده و استدلال به صدر آیه یعنی «لا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل» را بهتر می‌داند (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۱۶۰-۱۵۸). امام خمینی به دلالت هر دو فقره از آیه شریفه اشکال کرده است و گروهی از فقهای شیعه به قاعده «فقهی لا ضرر» تمسک کرده‌اند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۳۹۶-۳۹۵). شیخ انصاری قوی‌ترین استدلال علامه حلی بر این خیار را همین «حدیث لا ضرر» معرفی می‌کند و می‌گوید: «لزوم معامله غبنی و عدم تسلط مغبون بر فسخ، ضرر و اضرار به اوست پس نفی شده است و حاصل روایت «لا ضرر ولا ضرار فی الاسلام» این است که شارع به حکمی که در آن ضرر است، حکم نکرده است و اجازه نداده که مسلمانان به یکدیگر ضرر بزنند و تصرفاتی را که ضرر بر مکلف است امضا نکرده است» (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۱۶۱). با این تقریب، در هر عقد معاوضی و تجاری که لزوم آن موجب ضرر شود، تزلزل عقد و خیار، ثابت می‌شود، هر چند به سبب غبن نباشد. اشکالاتی به این استدلال متوجه شده است: اولاً، بر مبنای برخی فقها اگر این حدیث به نهی شرعی الهی یا نهی سلطانی حمل شود، ارتباطی با اثبات حکم خیار

پیدا نمی‌کند؛ و اگر نفی باشد، هرچند برخلاف نفی در قاعده فقهی «لا حرج» که اثبات حکم نمی‌کند؛ ممکن است ادعا شود که شارع تمامی راه‌ها و صورت‌های ضرر و اضرار مردم به یکدیگر را مسدود کرده و در تشریع جبران نموده است؛ لذا اثبات حکم با حدیث نفی ضرر ممکن می‌گردد (اراکي، ۱۴۳۸، ج ۲، ص. ۱۴۳)؛ اما شارع از جنبه قانون‌گذار بودن و نه از جنبه سلطانی، با نفی ضرر در تشریع و قانون‌گذاری خود، اطلاق احکام را در جایی که منجر به ضرر شود مقید و مضیق ساخته است، ولی نهی از اضرار مردم به یکدیگر در جامعه و همچنین تدارک و جبران تضرر مردم به سبب اضرار یا جنایت علیه یکدیگر و دستور شارع به جبران اضرار به غیر، به نفی تشریع و قانون‌های ضرری ارتباطی ندارد. پس ادعای نفی ضرر در شریعت، تنها به معنای وضع نشدن قوانین و احکام ضرری در شریعت است؛ و دور کردن مردم از اضرار به یکدیگر و تدارک ضرر وارد شده به این ادعا ربطی ندارد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۴۱۰-۴۰۵).

ثانیاً، جبران ضرر مغبون به وسیله جعل خيار تنها روش و گزینه ممکن نیست بلکه احتمال دارد که مغبون میان فسخ کردن و گرفتن «مابه‌التفاوت» مخیر شود؛ لذا دلیل، اعم از مدعاست و با آن تطابق ندارد. پس کشف می‌کنیم که این دلیل، تنها استدلال خيار غبن نیست (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۱۶۱). هرچند برخی فقها مبلغ «مابه‌التفاوت» را هبه مستقل دانسته‌اند و با وجود این نیز خيار را ثابت دانسته‌اند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۴۸۵)؛ ثالثاً، ظاهر فتاوی‌ای شیعه و سنی، ملاک بودن ضرر مالی است و نه ضرر حالی و مناسب با حال شخصی متبایعین، در حالی که ظاهر حدیث نفی ضرر، ملاحظه ضرر نسبت به شخص واقعه و حال افراد است (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۱۷۱)؛ رابعاً، در تعیین حدود فاحش بودن ضرر، اشکالات و ابهاماتی وجود دارد و استناد این خيار به دلیل «لا ضرر» را مورد اشکال واقع می‌کند (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۱۷۵). شیخ انصاری پس از اشکال در دلالت روایات حرمت غبن (حرمت خُدعه و نیرنگ) بر خيار غبن (گران‌فروشی) می‌گوید: «عمده مستندات، استدلال به اجماع منقول است که با شهرت فتوایی تقویت می‌شود و همچنین حدیث لا ضرر در جایی است که غابن «مابه‌التفاوت» را به‌عنوان غرامت نمی‌پردازد» (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۱۶۵). ایشان در مسائل خيار غبن و این مسئله که آشکار شدن غبن آیا شرط شرعی حدوث خيار است یا کاشف عقلی از ثبوت خيار از حین عقد، می‌گوید:

«علامه حلی و سید بن زهره در اثبات این خیار، به احادیث «تلقی الركبان» استناد کرده‌اند و ظاهر این احادیث، حدوث خیار پس از ظهور غبن است؛ درحالی‌که عرفاً امکان حمل بر کاشفیت هم وجود دارد و لذا دلالت این حدیث بدون ابهام نیست» (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، ص ۱۷۷). امام خمینی این حدیث را روایت‌شده از شیعه و سنی معرفی می‌کند و می‌گوید: «شیخ طوسی فرموده است: از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم روایت‌شده است که ایشان از «تلقی الركبان» (ملاقات با کاروان تجاری پیش از رسیدن آن به شهر و دریافت کالا از ایشان) نهی کرده‌اند (ابن فهد، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۷۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۶۹؛ شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۷۳) و فرموده‌اند: پس هر کس قبل از ورود کاروان تجاری تازه‌وارد به شهر، به استقبال کاروان تجاری برود و اجناس او را بخرد، فروشنده هرگاه وارد بازار شهر شود، خیار دارد» (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۴۱۴؛ شیخ طوسی، ۱۴۳۶، ج ۳، صص ۴۲-۴۱). امام خمینی معتقد است ضعف سندی روایت آشکار است و استناد قدمای شیعه در مقام فتوا به این روایت ثابت نشده است و اساساً قبل از شیخ طوسی فتوا به خیار غبن ثابت نشده است؛ اما خیار مذکور در این روایت را نمی‌توان مانند عامه، «خیار التلقی» نامید بلکه به مناسبت ذیل روایت که می‌فرماید «فمن تلقاها فصاحبها بالخيار اذا دخل السوق» و قاعده مناسبت حکم و موضوع، اطمینان داریم که ملاک ثبوت خیار، اطلاع یافتن بر قیمت بازاری است که غالباً با مراجعه به بازار حاصل می‌شود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۴۱۵). استدلال دیگری که در کلام نائینی و خویی ذکر شده، استدلال به تخلف از شرط ضمنی است؛ زیرا بنای متعاقدين بر تساوی عوضین در مالیات و ارزش تجاری است و این مبنای معامله، عرفاً به منزله اشتراط صریح ضمن عقد محسوب شده و انتظار عقلایی ایجاد می‌کند؛ پس با تخلف این بنا، تراضی به معامله هم نفی می‌شود، اما با توجه به اینکه در بیع فضولی و مکره، الحاق رضایت به عقد، موجب می‌شود عقد در ادامه تصحیح شود و عقد گذشته کالعدم محسوب نمی‌شود، در این فرض هم خیار، برای مغیون ثابت می‌شود؛ ولی اثبات خیار غبن اصطلاحی مورد اشکال واقع شده است (نائینی، ۱۳۷۳، ج ۲، صص ۵۹-۵۷؛ توحیدی، بی تا، ج ۷، ص ۳۳۷). امام خمینی معتقد است از نظر صغروی چنین ابتدا و اشتراط ضمنی میان عقلا و در بازار تجاری آن‌ها ثابت نشده است و در میان عقلا، تساوی در مالیت عوضین تنها در حد انگیزه و داعی متعاقدين، مورد توجه است و نه در حد اشتراط ضمن عقد!

البته اگر چنین بنایی از سوی عقلا ثابت شود، موجب خیار عقلایی تخلف شرط است و نه خیار غبن! (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۴۰۲-۴۰۰، ج ۵، ص. ۱۷).

به طور خلاصه می توان گفت: مستندات خیار غبن در کلام فقهای گذشته، عبارتند از: ۱. آیه ۲۹ سوره نساء؛ ۲. حدیث نفی «ضرر»؛ ۳. اجماع منقول از سید بن زهره و شهرت فتوایی متأخر از شیخ طوسی؛ ۴. اشتراط ضمنی؛ ۵. حدیث نهی از «تلقی الرکبان» که به نظر امام خمینی هیچ کدام از این استدلال ها، با مدّعا و احکام خیار غبن تطابق کامل ندارند (انصاری، ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۱۸۰، ۲۰۶؛ امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۵۵۸).

امام خمینی محکم ترین مستند خیار غبن را بنای عقلا می داند که شهرت فتوایی متأخر از شیخ طوسی، اجماع منقول از ابن زهره و روایات نهی از «تلقی الرکبان» از راه های احراز امضای این بنا محسوب می شوند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۴۱۷).

برخی فقها مانند شیخ انصاری که به امضایی بودن این خیار تصریح نکرده اند؛ موضوع را از این جهت مورد بررسی قرار داده اند که آیا «زمان» در «اوفوا بالعقود» ظرف است یا قیدی برای جداسازی قطعات زمان نسبت به مصادیق «العقود» بنابراین در حالت دوم، اگر دلیل لفظی «اوفوا بالعقود» نسبت به زمان پس از فور، دلالت داشته باشد، دیگر نوبت به استصحاب خیار نمی رسد و در نتیجه باید قائل به فوریت شد؛ و در غیر این صورت اگر ارکان استصحاب تمام باشد، خیار غبن ثابت شده در زمان فور، استصحاب می شود و در نتیجه باید قائل به تراخی شد (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، صص. ۲۱۰-۲۰۶). وی به دلیل عدم استناد به عموم «اوفوا بالعقود» و تمام نبودن ارکان استصحاب، به اصل فساد فسخ مغبون و یا اصل عدم ترتب اثر بر فسخ مغبون، اصالة اللزوم را مرجع دانسته که نتیجه آن فوریت خیار غبن است (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۲۱۲). البته شیخ انصاری معتقد است اگر اجماع تعبّدی در مورد تفسیر فوریت داشته باشیم، متعبد می شویم (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۲۱۴)؛ اما بر اساس ملاک تدارک ضرر مراد از فوریت را، فوریت عرفی دانسته است (انصاری ۱۴۳۱، ج ۵، ص. ۲۱۳)؛ بنابراین اثبات خیار با استناد به ادله لفظی مانند «لا ضرر» در فوریت و تفسیر از فوریت که آیا عرفی، شرعی و یا عقلی است؛ تأثیر دارد. از این روی امام خمینی می گوید: «با توجه به اینکه این خیار به عنوان خیار غبن یک خیار عقلایی و امضایی است نظر ظاهر قول به تراخی است؛ زیرا مناط عقلایی همانا فقط «تحقق غبن» است که به سبب تأخیر در اعمال

خیار غبن، این مناط مرتفع نمی‌شود... البته این تراخی تا جایی است که سستی و کاهلی موجب حرج یا ضرر و تسامح بدون غرض عقلایی یا شخصی نشود» (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۵۵۸، ۵۶۵؛ ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص. ۴۰۸).

امام خمینی در پاسخ به استفتائی در مورد زمان خیار غبن که سؤال شده است: «فروشنده یا خریدار از تاریخ انعقاد معامله تا چه فاصله زمانی می‌توانند معامله را تحت عنوان خیار غبن به هم بزنند؟» گفته است: «فاصله مشخصی اعتبار ندارد و هر وقت ثابت شود که غبن بوده و سایر شرایط خیار هم موجود است حق فسخ ثابت می‌شود» (امام خمینی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص. ۱۱۵). البته این جواب نسبت به فوریت یا تراخی خیار غبن ساکت است.

۴-۳. زمان خیار تدلیس

علامه حلی در قواعد الاحکام «تصریه» (ندوشیدن شیر و جمع شدن آن در پستان حیوان به منظور پر شیر وانمود کردن آن) را تدلیس می‌داند و نه عیب؛ بنابراین از باب خیار تدلیس، معتقد است تا سه روز میزان شیردهی حیوان را بسنجد و اگر علم به تصریه حاصل شد، خیار تدلیس به صورت فوری ثابت می‌شود (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص. ۷۷). محقق کرکی نیز در شرح کلام علامه حلی مهلت سه‌روزه را از باب خیار حیوان می‌داند و فوریت خیار تدلیس را تأیید می‌کند (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص. ۳۵۳).

سید جواد عاملی در شرح کلام علامه، تمام اقوال علما را مورد بررسی قرار داده و زمان اعمال خیار را از نظر علما تحلیل کرده است، اما بر فوریت خیار، با کشف تدلیس بعد از سه روز، استدلالی ذکر نکرده و گویا علما فوریت خیار تدلیس را مسلم انگاشته‌اند (حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، صص. ۴۹۵-۴۹۲؛ آل عصفور، ۱۴۲۱، ص. ۵۱۷؛ بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱۹، ص. ۹۵)؛ همان‌طور که شهید اول خیار تدلیس را فوری می‌داند و استدلالی ذکر نمی‌کند (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص. ۲۷۹).

با توجه به اینکه در منابع فقهی، استدلال بر فوریت خیار تدلیس در بیع، به تفصیل یافت نشد، اما نکته قابل توجه اینکه وحید بهبهانی، حال خیار تدلیس را حال خیار غبن می‌داند و این تشابه حکمی را مورد تصریح فقها ذکر می‌کند (بهبهانی، ۱۴۱۷، ص. ۲۷۴)؛ به این معنا که ثبوت خیار بدون ارش مورد انتظار عرف عقلاست و درواقع هر دو خیار امضایی محسوب می‌شوند

و همان طور که گذشت، دلیل اصلی بر فوریت خيار غبن، اقتصار بر قدر متیقن در مخالفت با اصالة اللزوم پنداشته شده است. البته اگر بیان امام خمینی در خيار امضایی غبن، پذیرفته شود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، صص. ۵۶۵، ۵۵۸) و خيار تدلیس نیز خيار عقلایی محسوب شود، لازم می آید فقها، قائل به تراخی عرفی و غیر مضر در زمان خيار تدلیس شوند.

فوریت خيار تدلیس در بيع، در فتاوی امام خمینی یافت نشد و فوریت خيار تدلیس در نکاح را نیز که مستند به اقتصار بر قدر متیقن از مخالفت با اصالة اللزوم شده است (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۱، صص. ۳۹۷-۳۹۶)؛ می توان با این بیان عقلایی توجیه کرد که خيار فسخ به سبب تدلیس در نکاح نیز مورد توقع عقلاست، هرچند مصادیق و قیودی در مقام شفافیت بیشتر این بنا در تأیید شارع ذکر گردیده است؛ و روایات خيار تدلیس در نکاح نیز اطلاق ندارند و گویا به ارتکاز بدیهی عقلا بر فوریت، به عنوان قرینه و قید لبی ادله لفظی اکتفا کرده اند. با این بیان می توان گفت اگر مناط سایر خيارات امضایی یعنی خيار تعذر تسلیم (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۵۸۷)، خيار شرکت و تبعض صفقه (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص. ۳۶۷) احراز نشود، با اکتفا بر زمان قدر متیقن، این خيارات فوریت عرفی دارند.

نتیجه گیری

بررسی تطبیقی آرای فقها در مسئله فوریت و تراخی خيارات بيع، به ویژه با تأمل در نظریه ممتاز امام خمینی، نشان می دهد که اختلافات گسترده در این حوزه، عمدتاً ناشی از دو رویکرد متفاوت به منشأ و ماهیت خيارات است: رویکرد تأسیسی که مبتنی بر تحلیل ادله لفظی خاص نظیر «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و حدیث لاضرر است و رویکرد امضایی که خيارات را برآمده از بنای عقلایی و ارتکازات متعارف معاملاتی می داند.

در دیدگاه امام خمینی، خياراتی نظیر مجلس، حیوان، تأخیر و رؤیت، تأسیسی تلقی شده و زمان آن ها تابع دلالت لفظی ادله خاص خود است؛ در مقابل، خيارات عیب، غبن، شرط، تخلف وصف، تدلیس، تعذر تسلیم، شرکت و تبعض صفقه، از سنخ امضایی محسوب می گردند که مستند به بنای محکم عقلا بوده و حتی بدون نیاز به شرط ضمنی مذکور در کلام نائینی و خویی، به وسیله شارع تنفیذ شده اند.

از منظر امام خمینی، در خيارات امضایی، محور اصلی، شناسایی موضوع دقیق خيار

در ارتکاز عقلایی است. هرگاه موضوع خیار در دلیل لفظی تصریح شده باشد - چون «بقاء المبیع قائماً بعینه» در خیار عیب - دلالت عرفی آن، مبنای تعیین زمان خیار قرار می‌گیرد که در صورت اثبات اطلاق، تراخی را به همراه خواهد داشت؛ اما در صورت تردید در اطلاق، اصل عملی بر فوریت جاری می‌گردد. در مقابل، در خیاراتی که موضوع آن‌ها در دلیل لفظی ذکر نشده - مانند خیار غبن که موضوع آن «تحقق غبن فاحش» است - باید با تنقیح ملاکات عقلایی و کشف ارتکازات متعارف، گستره زمانی خیار تعیین شود؛ به گونه‌ای که در خیار غبن، عرفاً حق خیار تا زمانی که موجب اهمال و اضرار به طرف مقابل نشود، باقی است؛ بنابراین تراخی عرفی ثابت می‌گردد، در حالی که در خیار تدلیس در بیع، به دلیل ابهام در مناطق عقلایی و تسالم فقها بر فوریت، اصل بر فوریت جاری می‌شود.

نکته اساسی آنکه در موارد اجمال و عدم تنقیح دقیق موضوع خیار، اصل عقلایی و عملی، فوریت عرفی خیارات بیع است؛ چراکه بقای حق فسخ بدون محدودیت زمانی، با سیره عقلایی مبتنی بر عدم سردرگمی و اضرار به طرفین سازگاری ندارد.

در مجموع، اتخاذ رویکرد امضایی به خیارات عقلایی بیع که مبتنی بر تحلیل ارتکازات عقلایی و خودداری از تمسک به ادله لفظی پر مناقشه‌ای چون حدیث لاضرر است، می‌تواند افق جدیدی در حل اختلافات دیرینه فقها و حقوقدانان بگشاید و راهکار اصولی روشنی برای تعیین فوریت یا تراخی خیارات ارائه دهد. این رویکرد، ضمن پاسداشت بنای عقلا به عنوان منبع اصیل استنباط، در مواضع عدم احراز موضوع یا اجمال در ادله، با جریان دادن اصل بر فوریت، به نتایجی معقول و هماهنگ با عرف معاملات دست می‌یابد که از جامعیت و کارآمدی بیشتری در نظام حقوقی معاصر برخوردار است.

نویسنده مقاله اعلام می‌دارند که در فرایند تهیه این اثر، از ابزار هوش مصنوعی DeepSeek صرفاً برای ویرایش زبانی و ترجمه منابع و چکیده استفاده شده است. کلیه محتوای تولیدی یا ویرایش شده با این ابزار را نویسنده به دقت بازبینی و تأیید کرده و مسئولیت کامل صحت علمی، امانت‌داری و یکپارچگی محتوای نهایی، بر عهده نویسنده مقاله است. این ابزار هیچ نقشی در تولید ایده‌ها، تحلیل داده‌ها یا نتیجه‌گیری نهایی مقاله نداشته است.

منابع

- آل عصفور، حسین بن محمد (۱۴۲۱ ق). سداد العباد و رشاد العباد. قم: کتاب فروشی داوری، چاپ اول.
 - ابن حمزه، محمد بن علی (۱۴۰۸ ق). الوسيله الى نيل الفضيله. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، چاپ اول.
 - ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷ ق). غنية النزوع الى علمی الأصول و الفروع. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، چاپ اول.
 - ابن فارس، احمد (۱۴۲۹ ق). معجم مقاییس اللغة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 - ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۱۴۰۷ ق). المذهب البارع فی شرح المختصر النافع. قم: جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، چاپ اول.
 - اراکی، محمد علی (۱۴۱۴ ق). الخيارات. قم: مؤسسه در راه حق، چاپ اول.
 - اراکی، محسن (۱۴۳۸ ق). فقه نظام اقتصادی اسلام. قم: مجمع فکر اسلامی، چاپ اول.
 - اسماعیلی محسن و مولوی، سمیه (۱۳۹۶). بررسی خيار غبن و رابطه آن با قاعده لاضرر با رویکردی بر اندیشه امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۱۹ (۷۵) ۲۳-۴۲.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1396.19.75.2.6>
- اصفهانی، محمدحسین (۱۴۱۸ ق). حاشیه کتاب المکاسب. قم: انوار الهدی، چاپ اول.
 - امام خمینی، سید روح الله (۱۴۲۱). کتاب البيع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 - امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۹). تحریر الوسيله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 - امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۲). استفتاءات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 - انصاری، مرتضی (۱۴۳۱ ق). کتاب المکاسب. قم: مجمع فکر اسلامی، چاپ یازدهم.
 - انصاری، مرتضی (۱۴۲۸ ق). فرائد الاصول. قم: مجمع فکر اسلامی، چاپ نهم.
 - بحرانی، یوسف (۱۴۰۵ ق). الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة. قم: جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، چاپ اول.
 - بنی هاشمی خمینی، سید محمدحسن (۱۳۸۶). توضیح المسائل مراجع با فتاوی سیزده مرجع. قم: جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، چاپ چهاردهم.

- بهبهانی، محمدباقر (۱۴۱۷ ق). حاشیه مجمع الفائدة و البرهان. قم: مؤسسه نشر آثار علامه بهبهانی، چاپ اول.
- بهجت فومنی، محمدتقی (۱۴۲۶ ق). جامع المسائل. قم: دفتر آیت الله بهجت، چاپ دوم.
- ترحینی عاملی، سید محمدحسن (۱۴۳۰ ق). الزبدة الفقیهیه فی شرح الروضة البهیة. قم: ذوی القربی، چاپ هفتم.
- توحیدی، محمدعلی (بی تا). مصباح الفقاهة (تقریرات ابحاث سید ابوالقاسم خویی). بی جا.
- حسینی حائری، سید کاظم (۱۴۳۸ ق). فقه العقود. قم: مجمع الفکر الاسلامی، چاپ ششم.
- حسینی عاملی، سید جواد (۱۴۱۹ ق). مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامة. قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه، چاپ اول.
- حیدریان، محمدجواد و مظاهری کوهانستانی، رسول (۱۳۹۸). تحلیل منشأ خیار عیب با رویکرد تطبیقی در فقه و حقوق موضوعه. مطالعات فقه اسلامی و مبنای حقوق، ۱۳ (۴۰)، ۶۵-۳۱.
<https://doi.org/10.22034/fvh.2020.4101>
- خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۶). فوریت یا تراخی در اعمال خیار. مطالعات حقوق خصوصی، ۴۷ (۳)، ۴۳۵-۴۵۰.
<https://doi.org/10.22059/jlq.2017.63140>
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷ ق). مصباح الاصول. قم: داوری.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۲۷ ق). مفردات الفاظ القرآن. طلیعة النور، قم: چاپ دوم.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۳۶ ق). کتاب الخلاف. قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم، چاپ هفتم.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۷ ق). الدروس الشرعیة فی فقه الامامیه. قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: المعارف الاسلامیه، چاپ اول.
- طاهری، حبیب الله (۱۴۱۸ ق). حقوق مدنی. قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
- طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۲۱ ق). حاشیه المکاسب. قم: اسماعیلیان، چاپ دوم.

- طباطبایی قمی، سید تقی (۱۴۲۶ ق). مبانی منهج الصالحین. قم: قلم الشرق، چاپ اول.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ ق). قواعد الاحکام فی معرفة الحلال و الحرام. قم: جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، چاپ اول.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ ق). تذکرة الفقهاء. قم: آل البيت، چاپ اول.
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۱ ق). تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسيله؛ النکاح. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار، چاپ اول.
- فخرالمحققین، محمد بن حسن (۱۳۸۷ ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: اسماعیلیان، چاپ اول.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶ ق). الوافی. اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام، چاپ اول.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- لجنة الفقه المعاصر (۱۴۴۲ ق). الفائق فی الاصول. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، چاپ هفتم.
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: اسماعیلیان، چاپ دوم.
- محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: آل البيت، چاپ دوم.
- مشکینی، میرزا علی (بی تا). مصطلحات الفقه. بی جا.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. دار الکتب العلمیه، بیروت: چاپ سوم.
- مغنیه، محمد جواد، (۱۴۲۱ ق) فقه الامام الصادق^(ع)، قم: انصاریان، چاپ دوم.
- موسوی، سید عبدالواحد (۱۳۹۶). عرف و بناهای عقلایی در مکتب فقهی امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۱۹ (۷۷)، ۹۳-۱۱۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1396.19.77.5.3>
- موسوی بجنوردی، سید محمد حسن (۱۴۳۰ ق). القواعد الفقهیه. قم: دلیل ما، چاپ چهارم.
- نائینی، میرزا محمد حسین (۱۳۷۳ ق). منیه الطالب فی حاشیه المکاسب. تهران: کتابخانه محمدی، چاپ اول.
- نجفی، محمد حسن (۱۴۲۱ ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. قم: دائرة المعارف فقه اسلامی، چاپ اول.

- نجفی آل کاشف الغطا، علی بن جعفر بن خضر (۱۴۲۲ق). شرح خيارات اللمة. قم: جامعه مدرسين حوزه علميه قم، چاپ اول.
- هاشمی شاهرودی سید محمود و گروهی از محققان (۱۴۲۶ق). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، چاپ اول.

References

- Al-e Ufur, H. (2000). *Sadad al-` Ibad wa Rashad al-` Ibad*. Qom: Davari Bookstore, 1st ed. [In Arabic]
- Allamah Hilli, H. (1993). *Qawa` id al- Ahkam fi Mà rifat al- Halal wa al- Haram*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1st ed. [In Arabic]
- Allamah Hilli, H. (1994). *Tadhkirat al- Fuqaha*. Qom: Al al- Bayt, 1st ed. [In Arabic]
- Ansari, M. (2007). *Farà id al- Usul*. Qom: Majma' al- Fikr al- Islami, 9th ed. [In Arabic]
- Ansari, M. (2010). *Kitab al- Makasib*. Qom: Majma' al- Fikr al- Islami, 11th ed. [In Arabic]
- Araki, M. (2017). *Fiqh al- Nizam al- Iqtisadi al- Islami*. Qom: Majma' al- Fikr al- Islami, 1st ed. [In Arabic]
- Araki, M. A. (1994). *Al- Khiyarat*. Qom: Fi Sabil al- Haq Institute, 1st ed. [In Arabic]
- Bahjat Foumani, M. T. (2005). *Jami al- Masa` il*. Qom: Office of Ayatollah Bahjat, 2nd ed. [In Arabic]
- Bahrani, Y. (1985). *Al- Hada` iq al- Nazirah fi Ahkam al-` Itrat al- Tahirah*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1st ed. [In Arabic]
- Bani Hashemi Khomeini, S. M. H. (2007). *Explanation of the issues of the authorities with the fatwas of thirteen authorities*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 14th ed. [In Persian]
- Behbahani, M. B. (1997). *Hashiyat Majma al- Fa` idah wa al- Burhan*. Qom: Institute for Publishing the Works of Allamah Behbahani, 1st ed. [In Arabic]

- Esmaeili, M. & Moulavi, S. (2017). A Study of the Right to Rescind the Contract in Case of Loss Resulting from Deceit and Its Relation with the Principle of No Harm, with Emphasis on Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 19(75), 23-42. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1396.19.75.2.6>
- Fakhr al-Muhaqqiqin Hilli, M. (1968). *Idah al-Fawa'id fi Sharh Moshkelat al-Qawa'id*. Qom: Isma'iliyan, 1st ed.[In Arabic]
- Fayz Kashani, M. M. (1986). *Al-Wafi*. Isfahan: Library of Amir al-Mu'minin (AS), 1st ed.[In Arabic]
- Fazel Lankarani, M. (2001). *Tafsil al-Shari'ah fi Sharh Tahrir al-Wasilah; al-Nikah*. Qom: Fiqhi Center of the Imams of the Ahlul Bayt, 1st ed.[In Arabic]
- Hashemi Shahroudi, S. M. & Group of Researchers (2005). *Farhang-e Fiqh Mutabiq-e Madhhab-e Ahl al-Bayt (AS)*. Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence Institute, 1st ed. [In Persian]
- Heidarian, M. J. & Mazaheri kohanestani, R. (2020). The analysis of the "defect option" with a comparative approach in the Islamic jurisprudence and the statute law. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 13(40), 31-56. <https://doi.org/10.22034/fvh.2020.4101>
- Hosseini Amili, S. J. (1999). *Miftah al-Karamah fi Sharh Qawa'id al-'Allamah*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1st ed.[In Arabic]
- Hosseini Haeri, S. K. (2017). *Fiqh al-Uqud*. Qom: Majma' al-Fikr al-Islami, 6th ed.[In Arabic]
- Ibn Fahd Hilli, A. (1987). *Al-Muhadhab al-Bari fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1st ed. [In Arabic]
- Ibn Faris, A. (2008). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Hamza, M. (1988). *Al-Wasilah ila Nayl al-Fadilah*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library, 1st ed. [In Arabic]
- Ibn Zohre, H. (1997). *Ghunya al-Nuzul ila Ilmay al-Usul wa al-Furu'*. Qom: Imam Sadiq (AS) Institute, 1st ed.[In Arabic]

-
- Isfahani, M. H. (1998). *Hashiyat Kitab al-Makasib*. Qom: Anwar al-Huda, 1st ed. [In Arabic]
 - Khodabakhshi, A. (2017). Promptness or delay in executing the rescission option. *Law Quarterly*, 47(3), 435-450. <https://doi.org/10.22059/jlq.2017.63140>
 - Khoei, S. A. (1997). *Misbah al-Usul*. Qom: Davari. [In Arabic]
 - Khomeini, S. R. (1993). *Istifta'at*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
 - Khomeini, S. R. (2000). *Tahrir al-Wasilah*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
 - Khomeini, S. R. (2001). *Kitab al-Bay*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 4th ed. [In Arabic]
 - Kulayni, M. (1987). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 4th ed. [In Arabic]
 - Lajnat al-Fiqh al-Mu'asir (2021). *Al-Fa'iq fi al-Usul*. Qom: Management Center of Qom Seminary, 7th ed. [In Arabic]
 - Meshkini, M. A. (n.d). *Mustalahat al-Fiqh*. n.p. [In Arabic]
 - Moosavi, S. A. (2017). Commonsense and Rational Fundamentals in Imam Khomeini's Juridical School of Thought. *Matin Research Journal*, 19(77), 93-110. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1396.19.77.5.3>
 - Mousavi Bojnourdi, S. M. H. (2009). *Al-Qawa'id al-Fiqhiyyah*. Qom: Dalil-e Ma, 4th ed. [In Arabic]
 - Mughniyah, M. J. (2001). *Fiqh al-Imam al-Sadiq (AS)*. Qom: Ansariyan, 2nd ed. [In Arabic]
 - Muhaqqiq Hilli, J. (1988). *Shar' al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram*. Qom: Isma'iliyan, 2nd ed. [In Arabic]
 - Muhaqqiq Karaki, A. (1994). *Jami al-Maqasid fi Sharh al-Qawa'id*. Qom: Al al-Bayt, 2nd ed. [In Arabic]
 - Mustafawi, H. (2009). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 3rd ed. [In Arabic]

- Na'ini, M. H. (1954). *Munyat al-Talib fi Hashiyat al-Makasib*. Tehran: Mohammadi Library, 1st ed.[In Arabic]
- Najafi Al Kashif al-Ghita, A. (2002). *Sharh Khiyarat al-Lum'ah*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 1st ed.[In Arabic]
- Najafi, M. H. (2001). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharà'i al-Islam*. Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence, 1st ed.[In Arabic]
- Raghbi Isfahani, H. (2006). *Mufradat Alfaz al-Quran*. Qom: Tali'at al-Nur, 2nd ed.[In Arabic]
- Shahid Aval, M. (1997). *Al-Durus al-Shar'iyyah fi Fiqh al-Imamiyyah*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 2nd ed.[In Arabic]
- Shahid Thani, Z. (1993). *Masalik al-Afham ila Tanqih Sharà'i al-Islam*. Qom: Al-Ma'arif al-Islamiyyah, 1st ed.[In Arabic]
- Shaykh Saduq, M. (1993). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 2nd ed.[In Arabic]
- Tabatabai Qomi, S. T. (2005). *Mabani Minhaj al-Salihin*. Qom: Qalam al-Sharq, 1st ed.[In Arabic]
- Tabatabai Yazdi, S. M. K. (2001). *Hashiyat al-Makasib*. Qom: Isma'iliyan, 2nd ed.[In Arabic]
- Taheri, H. (1998). *Huquq-e Madani*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 2nd ed. [In Persian]
- Tarhini Amili, S. M. H. (2009). *Al-Zubdat al-Fiqhiyyah fi Sharh al-Rawdah al-Bahiyyah*. Qom: Dhawi al-Qurba, 7th ed.[In Arabic]
- Tawhidi, M. A. M. (n.d). *Misbah al-Fiqahah (Taqrirat Abhath Sayyid Abul-Qasim al-Khoei)*. n.p.[In Arabic]
- Tusi, M. (2015). *Kitab al-Khilaf*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, 7th ed.[In Arabic]